

مروری بر منابع مکتوب تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره اشکانی

گرشاسبی، اشکان

دانش آموخته کارشناسی ارشد فرهنگ و زبانهای باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

a.garshasbi87@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۳۰)

چکیده

دوران اشکانی یکی از دوره‌های مهم تاریخ ایران به شمار می‌رود و به جهت پرابهام بودن، بازسازی و مطالعه آن به‌ویژه از نظر سیاسی و اجتماعی، دارای پیچیدگی‌های بسیاری است. به همین دلیل، منابع موجود از اهمیت بسیار بالایی در جهت شناخت و رفع ابهامات این دوره برخوردارند. از مهم‌ترین منابع دوره اشکانی، نوشته‌ها و گزارشات مورخان و نویسندگان باستان، و سکه‌های شاهان اشکانی است. به این موارد باید نقوش برجسته و سنگ نبشته‌های شاهان پارتی و ساسانی، و یافته‌های باستان‌شناسی از این دوران مانند سفال نوشته‌ها و همچنین پوست نوشته‌ها را اضافه کرد که هم از نظر پژوهش‌های زبان‌شناختی و هم اطلاعات تاریخی نهفته در آنها بسیار ارزشمند هستند. در سده‌های اخیر نیز پژوهشگران با مطالعه بر روی منابع ذکر شده و همچنین داده‌های به دست آمده از یافته‌های باستان‌شناسی این دوران، به نتایج و اطلاعات ارزشمندی دست یافته‌اند. در این مقاله منابع عمده تاریخ سیاسی و اجتماعی این دوره و پژوهش‌های شاخص سده‌های اخیر مورد بررسی قرار گرفته است. آنچه مشخص است اینکه در استفاده از برخی از آثار نویسندگان کهن به جهت ماهیت سیاسی آنها، بهتر است جانب احتیاط رعایت گردد. از سوی دیگر به دلیل ابهامات دوره اشکانی، استفاده از یک منبع به‌تنهایی پاسخگوی همه پرسش‌ها نبوده و ضروری است منابع به صورت مشترک و مقایسه‌ای مورد استفاده قرار گیرند، و استفاده از منابع در کنار یکدیگر، باعث درک بهتری از ابعاد مختلف این دوران خواهد شد.

واژگان کلیدی: منبع‌شناسی اشکانی، تاریخ اشکانی، سفال اشکانی، سکه‌های اشکانی، هنر اشکانی.

مقدمه

یکی از طولانی‌ترین دوره‌های سلطنت در ایران باستان متعلق به خاندان اشکانی است که تأثیر غیر قابل انکاری بر دوره‌های بعدی در ایران و حتی جهان داشته است و از مهم‌ترین اعصار تاریخی در واپسین سده‌های پیش از میلاد مسیح و نخستین سده‌های پس از آن به شمار می‌رود. به جهت پرابهام بودن، بازسازی و مطالعه این دوران به‌ویژه از منظر سیاسی و اجتماعی، همواره دارای دشواری‌هایی بوده است که پیگیری وقایع و حتی شناخت ترتیب و توالی شاهان آن را دشوار می‌سازد. در آثار پژوهشگران معاصر گاه‌اشاراتی به صورت جزئی به پیشینه مطالعات این دوران می‌شود، اما معمولاً فاقد جامعیت مناسب بوده و تنها به بخشی از منابع که مرتبط با پژوهش انجام گرفته باشد پرداخته می‌شود. از سوی دیگر، مدت-هاست مقاله‌ای تخصصی در این زمینه به زبان فارسی منتشر نشده است، که منابع تاریخ سیاسی و اجتماعی اشکانیان را بر اساس جدیدترین یافته‌ها و پژوهش‌های انجام گرفته مورد بررسی قرار دهد. در نتیجه انجام این کار ضروری به نظر می‌رسد. با مطالعه مقایسه‌ای و تحلیلی منابع موجود، می‌توان به نتایج ارزشمندی در جهت شناخت این دوران و رفع ابهامات آن دست یافت. این مقاله با هدف معرفی منابع مکتوبی که می‌تواند برای بازسازی تاریخ اجتماعی و سیاسی دوران اشکانی یاری رسان باشد انجام گرفته است، و با بررسی و برشمردن ویژگی‌ها و نقاط ضعف و قدرت هر یک

از منابع، به صورت مختصر تصویری از آنچه که منابع مذکور روشن می‌سازند ارائه می‌دهد. یکی از مهمترین منابع دوره اشکانی، نوشته‌ها و گزارشات مورخان و نویسندگان باستان است که شامل مورخان یونانی و رومی، ارمنی، چینی، و بعدها مورخان دوره اسلامی می‌شود، و با وجود ضعف‌ها و ایراداتی که به آنها وارد است، از پایه‌های بنیادین مطالعه در حوزه تاریخ اشکانی به شمار می‌روند. از دیگر منابع مهم مطالعات تاریخی که درباره این دوران نیز بسیار راهگشاست، سکه-های شاهان اشکانی است که در مقیاس گسترده ضرب، و در مناطق وسیعی از قلمرو این پادشاهی به گردش درآمده‌اند. مطالعه سکه‌های اشکانی، اطلاعات بسیاری شامل شناخت شاهان، وضعیت سیاسی و اجتماعی و حتی اعتقادی این دوران به همراه دارد. همچنین به این موارد باید نقوش برجسته و سنگ نبشته‌های شاهان پارتی و ساسانی، و برخی از یافته‌های باستان‌شناسی مربوط به این دوران از جمله تعدادی سفال نوشته و همچنین پوست‌نوشته‌های به دست آمده را اضافه کرد، که هم از نظر پژوهش‌های زبان‌شناختی و هم اطلاعات تاریخی نهفته در آنها بسیار ارزشمند هستند. علاوه بر این موارد، داده‌های باستان‌شناسی که از تجزیه و تحلیل یافته‌های این عصر یا مرتبط با آن به دست آمده‌اند، اعم از آثار معماری، معیشتی و هنری، طیف گسترده‌ای از اطلاعات ارزشمند در زمینه معماری، هنر، اقتصاد و فرهنگ از این دوران را به همراه دارند.

در سده‌های اخیر بیش از پیش به اهمیت این دوره مهم تاریخی پی برده شده و به‌ویژه پس از مطالعات نوینی که در زمینه تاریخ سیاسی دوره اشکانی، تقریباً از سده هجدهم و اوایل سده نوزدهم میلادی آغاز شده، شاهد اصلاحات گسترده‌ای در دانسته‌ها از دوران اشکانی هستیم. در این نوشتار، منابع و آثار این دوران در چهار بخش مورد معرفی و بررسی قرار می‌گیرد. در بخش نخست، نوشته‌ها و گزارشات مورخین و نویسندگان در ارتباط با دوره اشکانی بررسی می‌شود، و در بخش دوم به آثار تاریخی شامل سنگ-نوشته‌ها و یافته‌های باستان‌شناسی از جمله سفال-نوشته‌ها و پوست‌نوشته‌ها پرداخته خواهد شد. در بخش سوم به سکه‌های اشکانی و ویژگی‌های کتیبه‌شناختی و هنری آنها اشاره خواهد شد که از منابع مهم این دوران هستند، و در بخش پایانی نیز آثار شاخص از پژوهشگران این حوزه در چند سده اخیر معرفی و بررسی خواهد شد.

۱) نوشته‌ها و گزارشات نویسندگان و مورخین کهن

۱-۱. منابع یونانی، لاتین و رومی: از آنجا که سلوکیان و بعدها رومیان پیوسته در حال نبرد با پارت‌ها بوده و درگیری‌های فراوانی با آنها داشته‌اند، در نتیجه نوشته‌های این نویسندگان یونانی و رومی از یک سو خالی از غرض‌ورزی نبوده و از سوی دیگر دارای لحنی آمیخته با دشمنی است. اما با همه ایراداتی که به این منابع وارد است،

دربردارنده اطلاعات مهمی درباره دوران اشکانی هستند. یکی از کهن‌ترین منابع درمورد تاریخ پارت کتاب پارتیکا^۱ از آپلودوروس آرتیمیایی^۲ است که متأسفانه از میان رفته است و برخی پژوهشگران (همچون استرابون) از مطالب آن استفاده کرده‌اند. اما به عنوان یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین مآخذ باید از پومپیوس تروگوس^۳ و اثر وی، تاریخ فیلیپیک، از سده اول پیش از میلاد نام برد. متأسفانه کتاب وی نیز در عهد عتیق متأخر گم شده است (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۱۱). از سرگذشت پومپیوس تروگوس و اصل و تبارش تنها مطالب اندکی، آن هم از گفته یوستینوس^۴ آگاهی داریم. تواریخ پومپیوس تروگوس از نظر شیوه تاریخ نگاشتی بیش‌تر جزو تاریخ نویسی یونانی به شمار می‌روند تا رومی. تروگوس خود آشکارا اقدام به پژوهش نکرده، بلکه بیش‌تر از مطالب قابل دسترس استفاده کرده است (ویکورت کرملین، ۱۳۹۲، ص ۳۸۶-۳۸۸). همچنین از مهمترین منابع دوران اشکانی، کتابی ۴۴ جلدی از یونیانوس یوستینوس [ژوستین] (سده سوم م.) است که برگرفته از کتاب تروگوس بوده و بخش قابل توجهی از آن به تاریخ حکومت‌های ایرانی همچون هخامنشیان و پارتیان اختصاص یافته است و مطالب ارزشمندی درمورد تاریخ سیاسی پارتیان، آداب و رسوم، نبردهای شاهان اشکانی و همچنین اطلاعاتی درمورد سرزمین‌های مرتبط با پارتیان همچون پادشاهی-های یونانی-بلخی و ارمنستان ارائه می‌دهد. از آنجا که بسیاری از مطالب آپلودوروس و

³ - Pompeius Trogus

⁴ - M. Junianus Justinus

¹ - Parthica

² - Apollodoros von Artemita

آنتونیوس، جزئیات مهمی را درباره لشکرکشی‌های رومیان علیه پارتیان، به‌ویژه در مورد پیکار کرهه (کارای / حران کنونی) و لشکرکشی سال ۳۶ پ.م. نقل می‌کند. گذشته از این، پلی‌نیوس^۹ (۷۹ - ۲۴/۲۳ م) در کتاب ششم تاریخ طبیعی خود، جغرافیای آسیا و در کنار آن پارت را بررسی می‌کند و همچنین پولیبیوس^{۱۰} (۱۲۰ - ۲۰۰ پ.م.) در اثرش، *تواریخ*، لشکرکشی آنتیوخوس سوم را علیه پارتیان گزارش می‌کند. سالنامه‌های تاکیتوس و سخنرانی‌های سیسرون نیز دربردارنده جزئیات مهمی، به‌ویژه در مورد رویدادهای نظامی در میان رومیان و پارتیان است (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۱۲ - ۱۱). در آثار تاکیتوس^{۱۱} به‌ویژه در *سالنامه‌های* او اخباری درمورد پارتیان وجود دارد. این اثر در کنار «باستان‌شناسی یهود» یوسفوس، مهم‌ترین مأخذ در مورد مناسبات روم-پارت در سده اول میلادی است (ارهارد، ۱۳۹۲، ص ۴۴۸ - ۴۴۷). یوسفوس فلاویوس (۱۰۰ - ۳۷/۳۸ م) تاریخ نویس یهودی، به‌ویژه در اثرش، *باستان‌شناسی یهود*، درباره تاریخ پارت اشاراتی دارد (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۱۲). تقریباً آشکار است که منابع از راه دو منبع یونانی (غیر یهودی) که اکنون از میان رفته به دست وی رسیده است: «*تواریخ*» استرابو [در برابر جغرافیای او که بر جای مانده] و «*تاریخ جهان*» نیکلاؤس دمشقی (رجک، ۱۳۹۲، ص ۴۷۶).

ایزیدور خاراکسی^{۱۲} از جغرافیدانان به‌نام سده نخست پیش از میلاد تا سده نخست میلادی،

مورخان دیگر به صورت موجز و کوتاه در اثر یوستینوس باقی مانده است^۵، خواندن این کتاب برای نویسندگان تاریخ پارتی ضروری است (بیوار، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴). از منابع دیگر در این زمینه می‌توان از استرابون (یا استرابو، حدود ۶۴ پ.م. - حدود ۲۰ م.) و کتاب جغرافیای وی در خصوص توصیف کشور پارت نام برد. او یکی از نویسندگانی است که درباره زندگی‌اش، اطلاعات اندکی در دست است (دریورس، ۱۳۹۲، ص ۴۱۷). جغرافیای استرابون، شامل هفده کتاب است و منبعی ارزشمند برای کسب اطلاعات جغرافیایی دنیای قدیم، به اضافه اطلاعات مردم‌شناسی و رسالات تاریخی، به‌ویژه در قلمرو پارتیان است. او غالباً در کتاب جغرافیای خود پاره‌هایی از کتاب از میان رفته *پارتیکای* آپلودوروس آرمیایی (تقریباً اواخر سده دوم - اواسط سده اول پ.م.) استفاده کرده است (بیوار، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴ - ۱۲۳). از *پارتیکا* اثر فلاویوس آریانوس^۶ (آریان) اهل آسیای صغیر (حدود ۱۷۵ - ۹۵ م.)، با کمال تأسف فقط قطعاتی از مقدمه در مورد اوایل دوران شاهنشاهی پارت از طریق «*کتابنامه*» فوتیوس (سده ۹) بطرک (بطریق) قسطنطنیه و همچنین تعدادی نام‌جا از طریق استفانوس بیزانسی به دست ما رسیده است، و نیز آثار مهم کاسیوس دیو^۷ (حدود ۲۳۵ - ۱۵۵ م) با عنوان *تاریخ روم* و همچنین پلوتارک^۸ (۴۵ - ۱۲۰ م) اضافه می‌شود که به‌ویژه در این اثرش، *زندگی‌نامه‌ها* در مورد کراسوس و

9 - Plinius

10 - Polybios

11 - Tacitus

12 - Isidoros von Charax

5 - Epitome

6 - Flavius Arrianus

7 - Cassius Dio

8 - Plutarch

گزارش جغرافیایی/ ایستگاه‌های پارسی را نگاشته که تک تک کاروانسراهای شاهراه بزرگ غربی-شرقی را در شاهنشاهی پارت از دریای مدیترانه گرفته تا افغانستان امروزی شرح می‌دهد. گزارش ایزیدور احتمالاً مبتنی بر توصیف موثق و مختصر شاهنشاهی پارت از عهد مهرداد دوم (میرادات)، حدود ۸۷/۸۸ - ۱۲۳/۱۲۴ پ.م. است که البته باید آگاهی‌های شخصی ایزیدور خاراکیسی هم در آن دخیل بوده باشد (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۱۲). این کتاب در ایران با چند ترجمه و تصحیح متفاوت به چاپ رسیده است. به نظر می‌رسد کتاب ایزیدور خاراکیسی استخراج از اثر بزرگ‌تری موسوم به «وصف پارت» باشد که آنتائوس از آن یاد می‌کند (بیوار، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴).

۲-۱. منابع بابلی: متون بابلی که از هزاره‌های پیش از میلاد تا عصر سلوکی و اشکانی را در بر دارد، برای تحقیق درباره گوشه‌هایی از تاریخ اشکانیان از ارزش فراوانی برخوردارند. این متون به سه گروه اداری، حقوقی و اقتصادی طبقه بندی شده‌اند و حاوی بایگانی اسناد معابد مردوک، خانواده‌ها و اشخاص هستند که این اسناد درباره حکومت پارت، شاهان، شخصیت‌ها و مقامات رسمی پارسی اطلاعات دارند. این متون به خط میخی اکدی هستند و برخی از آن‌ها همچنین اطلاعات مفصلی درباره جنگ‌های میان سلوکیان و اشکانیان برای تصرف بابل به دست می‌دهند. در کنار متون ادبی و به اصطلاح نوشته‌های یونانی-بابلی، متون اخترشماری نیز با آن‌که

خرده‌پاره‌اند، اما برای تاریخ نگاران بسیار سودمند هستند. این متون به گشودن شهر سلوکیه در کران دجله به دست مهرداد یکم در سال ۱۴۱ پ.م. اشاره دارند (اشمیت، ۱۳۹۲، ص ۲۷۷). لازم به یادآوری است که بابل از ۱۴۱ تا ۱۳۱ پ.م. در تصرف پارتیان بود. سپس آنتیوخوس هفتم آن را متصرف شد تا این‌که شهر مجدداً به دست پارتیان افتاد. آنگاه هیسپائوسین از «مسن / میشان»، بابل را برای مدت کوتاهی به تصرف درآورد و سرانجام این سرزمین از سال ۱۲۶ پ.م. به طور قاطع در زمره متصرفات اشکانیان قرار گرفت. حوادث و کشمکش‌های این سال‌ها در اسناد بابلی مذکور ثبت شده، که یکی از منابع مهم برای شناخت تاریخ اشکانی است. از جمله این الواح، حدود ۲۵۵ لوح درباره سلوکیان و ۲۳ لوح مربوط به اشکانیان است. با کشف و ترجمه اسناد خط میخی بابلی درباره اشکانیان مرحله نوینی در پژوهش‌ها آغاز شد. این اسناد نظام تاریخ‌گذاری مورد استفاده دولت پارتیان را برای محققان روشن کردند. با این حال، با توجه به فقدان یک نقطه اتکای گاهشماری دیگر، استفاده از این نظام تاریخ‌گذاری دشواری‌هایی دارد (ولسکی، ۱۳۸۴، ص ۱۵).

۳-۱. منابع ارمنی: از منابع ارمنی می‌توان به آثار آگاتانگوس ارمنی و موسی خورنی اشاره کرد. البته باید همواره در نظر گرفت که منابع ارمنی درباره اشکانیان متعلق به دوره به‌مراتب متأخری هستند. آگاتانگوس ارمنی از فروپاشی حکم-فرمایی پادشاه پارسی آرتوان پسر ولرش به دست

(یادنامه‌های تاریخی) اثر سو ماچین^{۱۶}، سر بایگان دربار خاقان ووتی، «هرودوت» چین، درخور ذکر است. نگارش این کار که مهم‌ترین اثر او بوده، حدود ۹۸ پ.م. به پایان رسید. فصل ۱۲۳ دربردارنده گزارشی در مورد هیئت نمایندگی چینی است که علاوه بر این، از مناطق فرغانه، سغد و بلخ دیدن کرده بود. در سده نخست پیش از میلاد، پان کو^{۱۵}، تاریخ نویس سلسله هان و خواهرش پان - چائو^{۱۶}، سالنامه‌های آغازین هان، ادامه شی کی را تألیف کردند که در فصل ۹۶، کشور پارت را وصف کرده‌اند. سالنامه‌های پسین هان، اثر فان-یه به زمان خیلی متأخری، در واقع نیمه اول سده پنج میلادی تعلق دارد که بعدها در سده یازدهم، با استفاده از منابع قدیمی دیگری به صورت نسخه امروزی تکمیل شد. در فصل ۱۱۸ «سرزمین‌های غرب» مورد بررسی قرار می‌گیرد و طی آن، سفر کارگزاری چینی نیز به نام کان-یینگ^{۱۷} در سال ۹۷ م. گزارش می‌شود که تا خلیج فارس آمده و از طریق سرزمین اشکانی بازگشته است (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۱۳ - ۱۲).

۵-۱. منابع دوره اسلامی: نوشته‌های اسلامی در تاریخ‌های دوره اسلامی چون مبتنی بر خداینامه‌های ساسانی بوده، و در خداینامه‌های دوره اشکانی به دلایل مختلف تقلیل یافته، جای چندان به آن اختصاص نیافته است. مورخان دوره اسلامی هم که روایتشان بر خداینامه بوده همان

اردشیر پسر ساسان که پارسیان بدو پیوستند گزارش می‌کند (کنهوفن، ۱۳۹۲، ص ۴۹۵). همچنین نوشته‌های موسی خورنی، مورخ بزرگ ارمنی سده پنجم و اوایل سده ششم میلادی، منبعی ارزشمند برای تاریخ اشکانی و ساسانی است و از ارزش بالایی برخوردار است. بخشی از جغرافیای موسی خورنی بر اساس کتاب شهرستان‌های ایران و با توجه به جغرافیای بطلمیوس به زبان ارمنی تألیف شده است (مارکوارت، ۱۳۸۳، ص ۱۱-۱۲). آثار و تألیفات نویسندگان دیگر همچون مارآپاس کاتینا، فوستوس بیزانسی، باردسن، زنوب گلاگی، الیزه وارداپت، لازار فاربی، پوزانیاس، لروبنای ادسی و دیگر مورخین و دانشمندان ارمنی نیز منابع گرانمایی در زمینه تاریخ و جغرافیای تاریخ ایران در دوره اشکانی و ساسانی به‌شمار می‌روند (جعفری دهقی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۰).

۴-۱. منابع چینی: در ذکر منابع این دوران باید به منابع چینی نیز پرداخته شود. اخبار راجع به شاهنشاهی پارت در منابع چینی مبتنی بر عریضه‌های سلطنتی و گزارش‌های خود هیئت‌های نمایندگی دربار چین در غرب و گزارش نایب الحکومه مناطق غرب است. آنچه ارزیابی منابع را در کل دشوار می‌سازد، آن است که تاریخ نگاران چینی، آنچه را که از منابع موجود، برای مقاصد خودشان مناسب به نظر می‌آمد، برگرفته‌اند (پش، ۱۳۹۲، ص ۵۴۳-۵۴۷). نخستین منبع شی کی^{۱۳}

16 - Pan-Tschoa

17 - Kan-Ying

13 - Schi-ki

14 - Su ma-Chien

15 - Pan-ku

دیگری نیز هستیم که در بخش‌های بعدی به آنها پرداخته خواهد شد.

۲) آثار تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسی به خط و زبان پارسی

علاوه بر سکه‌های اشکانی که دارای کتیبه‌های متعددی به زبان‌های یونانی و پارسی (پهلوی اشکانی، پهلوانیگ) بوده، و در بخش بعد به آنها پرداخته خواهد شد، تعدادی مهر که دارای کتیبه‌های پارسی هستند نیز به دست آمده است که در مورد تعلق آنها به دوره اشکانی تردید وجود دارد، چرا که در قسمت‌هایی از ایران و تا پایان قرن سوم میلادی خط و زبان پارسی همچنان مورد توجه ساسانیان نیز بوده است. اما غیر از موارد بیان شده، آثار مهم کتیبه‌ای و نوشتاری از دوران پارتی و پس از آن به دست آمده‌اند که عمدتاً به زبان پارسی است. تعدادی سنگ‌نبشته و پوست‌نبشته به زبان یونانی نیز از این دوره برجای مانده که می‌توان آنها را به مجموعه فوق اضافه کرد.

آثار برجای مانده به زبان پارسی به چندین خط نوشته شده و بر جای مانده است. از آن جمله می‌توان به آثاری به خط پارسی، مانوی، سغدی، ترکی و چینی اشاره کرد.^{۱۸} اما به طور کلی آثار برجای مانده از زبان پارسی به دو گروه عمده تقسیم می‌شود:

۱. آثاری که به خط پارسی (و گونه‌های آن) نوشته شده است. این خط مقتبس از آرامی است.

مقدار را آورده‌اند. که شاهنامه هم در این نکته مثال خوبی است. برخی دیگر همچون ابوریحان، چون به منابع سریانی و یهودی دسترسی داشتند مطالب بیشتری آورده‌اند. در منابع اسلامی به تبعیت از ساسانیان، دوران فرمانروایی پارت‌ها ۵۵۶ سال به ۲۰۰ سال تقلیل داده شده است، یا منابع اسلامی دوره اشکانیان را با عهد اسکندر مقدونی آمیختند و آن را دوران ملوک الطوائف نامیده‌اند. با این همه، مورخ امروزی می‌تواند با بررسی و توجه عمیق‌تر به پاره‌ای اشارات، شوه‌های سازمان‌ها و دیوان‌های دولتی و قوانین و مقررات اجتماعی اوایل حکومت ساسانی که میراث دولت پیش از آن، یعنی اشکانیان بوده است، دست یابد. مورخین مشهور دوره اسلامی که در آثار خود به تاریخ اشکانیان پرداخته‌اند، عبارتند از: ابوریحان بیرونی، ثعالبی، طبری، ابن خردادبه، مسعودی، ابن حوقل، مقدسی (جعفری دهقی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۴).

همانطور که اشاره شد، بیشتر منابع ذکر شده در بالا به استثنای برخی از آثار جغرافیایی و تاریخی، برای بازسازی تاریخ سیاسی دوران پارت و شرح مناسبات سیاسی با سرزمین‌های دیگر مفید و راهگشاست. از تحلیل اطلاعات مندرج در آثار جغرافیایی و گاهی تاریخی نیز تا حدی می‌توان شرایط اجتماعی شهرها و وضعیت تجارت در این دوران را بازسازی کرد. اما برای رسیدن به نتیجه مناسب‌تر در این رابطه، نیازمند بررسی منابع

^{۱۸} - برای اطلاع بیشتر درباره این آثار نک. زوندرومان، ۱۳۹۰، ص

دارند و کهن‌ترین سند حاکمیت پارتیان بر الیمائی در حدود ۱۴۰ پ.م. محسوب می‌شود.

چندین کتیبه کوچک از دره کال جنگال در نزدیکی بیرجند در جنوب خراسان پیدا شده است. هنینگ بر یکی از کتیبه‌ها نام جای gry'rthštr را خوانده است و بر همین اساس با حدس و گمان این کتیبه‌ها را مربوط به نیمه نخست قرن سوم میلادی دانسته است. در سرپل ذهاب در کردستان جنوبی [کرمانشاه امروزی]، در امتداد جاده کرمانشاه به بابل دو کتیبه بدون تاریخ به همراه یک نقش برجسته وجود دارد که صحنه اعطای قدرت را نشان می‌دهد. یکی از این کتیبه‌ها سواره را «گودرز شاه بزرگ، پسر گیو، شاه بزرگ» معرفی می‌کند. معلوم نیست که منظور گودرز یکم (۹۰/۹۱ - ۸۰/۸۱ ق.م.) است یا گودرز دوم (۴۳/۴۴ - ۵۱ م.) (هویسه، ۱۳۹۳، ص ۱۲۶-۱۲۵).

مشهورترین کتیبه از عصر اشکانیان، کتیبه دو زبانه یونانی و پارتی است که بر روی ران‌های یک مجسمه کوچک هرکول نوشته شده است. این کتیبه در سال ۱۹۸۴ م. در سلوکیه دجله پیدا شد. اگرچه در کتیبه روی ران چپ تقریباً یک کلمه پارتی هم وجود ندارد و کاملاً آرامی نویسی است، اما شکی نیست که متن را باید پارتی دانست نه آرامی. به لطف تحریر یونانی بر روی ران سمت راست مجسمه، می‌توان تاریخ ۱۵۱ م. (۴۶۲ سلوکی) را بازسازی کرد (همان: ۱۲۷-۱۲۶). سطر اول و بخش اعظم سطر دوم این کتیبه محو شده، و از بلاش چهارم است.

همچنین از دوران ساسانی نیز شواهدی از خط

زبان پارتی احتمالاً از حدود نیمه دوم قرن اول پیش از میلاد جای زبان آرامی را که زبان دیوانی دوران هخامنشی و پس از آن بوده گرفته، و به تدریج خط اشکانی مقتبس از خط آرامی، جایگزین خط و زبان آرامی شد. از دوره‌های پارتی و ساسانی، سنگ‌نوشته‌هایی به زبان پارتی به دست آمده است، و باید سفال‌نوشته‌ها و پوست‌نوشته‌های به دست آمده در کاوش‌های باستانشناسی یا توسط افراد بومی را به آن اضافه کرد، که شامل اطلاعات تاریخی و زبانشناختی مفیدی از این دوران هستند.

۲. نوشته‌های مانویان به خط خاص مانویان است که گونه‌ای از خط پالمیری متداول در بابل، موطن مانی است (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۵). آثار متعلق به مانویان که در تورفان واقع در شمال غرب چین به دست آمده است، می‌تواند بازگوکننده حقایق بسیاری درباره این آیین باشد.

۲-۱. آثار به خط پارتی

سنگ نوشته‌ها: از کتیبه‌های پارتی مربوط به خود دوره اشکانی باید از دو کتیبه صخره‌ای خنگ نوروژی در خوزستان از حدود سال ۱۴۰ پ.م. نام برد که همراهند با نقش برجسته‌هایی از «مهرداد شاه شاهان» و «کینشکر، شهرب شوش» (اشمیت، ۱۳۹۲، ص ۲۳۰). بر یک کتیبه سنگ مزار به تاریخ ۱۴ سپتامبر ۲۱۵ م. تصویری از اردوان چهارم آمده، که حلقه قدرت را به هوساک (*خوساک؟)، دست‌نشانده‌اش در شوش می‌دهد. این کتیبه به دوره گشودن الیمائی به دست مهرداد یکم تعلق

اول سده یکم میلادی (سال ۳۳ میلادی)، و به خط پارسی نوشته شده است. دو سند دیگر از این سه سند، به زبان و خط یونانی است. هر دو تاریخی سلوکی دارد که یکی معادل ۸۷ / ۸۸ پ.م. و دیگری معادل ۲۱ / ۲۲ پ.م. است و در پشت یکی از آنها چند کلمه‌ای به زبان پارسی نوشته شده که خلاصه متن یونانی است. خط پارسی این متن به خط سفالینه‌های نسا شباهت دارد (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۶). این آثار که اکنون در بریتانیا نگهداری می‌شود، هم از نظر تاریخی، و هم زبانشناختی دارای ارزش بالایی هستند، چرا که می‌توانند نمایانگر حقایق بسیاری در مورد نظام حقوقی حاکم بر این دوران باشند. همچنین واژه‌های جالب توجهی از جمله نام‌های خاص در این پوست‌نوشته‌ها قابل مشاهده است. از جمله نام دو شخص طرف معامله تاکستان که «پاتسپک، پسر تیرن»^{۱۹} و «آویل، پسر باینین»^{۲۰} ذکر شده است (MacKenzie, 1987: 111)، که این واژه‌ها در بازسازی جامعه اشکانی، نام‌های خاص و جغرافیای این دوران حائز اهمیت است. همچنین با بررسی‌های زبانشناختی این منابع نیز می‌توان اطلاعات بااهمیت دیگری کسب کرد. برای نمونه، جملات قالبی سلام و درود آغازین در آنها و موارد دیگر، یادآور ساختار مشابه در نامه‌های اداری هخامنشی است که می‌تواند دلیلی بر محافظه‌کاری دبیران پارسی باشد (هویسه، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹).

و زبان پارسی بر جای مانده است. پادشاهان نخستین ساسانی، از اردشیر یکم (۲۴۰-۲۲۴ م.) تا نرسی (۲۹۲-۳۰۲ م.)، کتیبه‌هایشان را فقط به فارسی میانه نمی‌نگاشتند، بلکه تحریری پارسی و گاه یونانی هم بدان می‌افزودند. این سنگ‌نوشته‌های پادشاهی عبارتند از: سنگ نوشته اردشیر یکم در نقش رستم، شاپور یکم در حاجی آباد (با نسخه‌هایی از دیگر نقاط)، در کعبه زردشت (۲۶۲ میلادی)، در نقش رجب، تنگ براق و بیشاپور، نیز سنگ نوشته نرسه یکم در پایکولی (میان ۲۹۲ و ۲۹۶ میلادی)، همگی آثاری دو زبانه‌اند از فارسی میانه و پارسی متعلق به سده سوم میلادی. مابقی اسناد پارسی از دوره ساسانی است، از جمله دو کتیبه در دورا در معبد زئوس مگیستوس از دوره تصرف این منطقه به دست ساسانیان به سال ۲۵۵ م. این کتیبه‌ها اگر چه در مورد اتفاقات تاریخی و اجتماعی درون پادشاهی پارت اطلاعات چندانی در اختیار نمی‌گذارند، اما برای شناخت و بررسی سال‌های پایانی این پادشاهی مفید بوده و از سوی دیگر می‌توانند نمایانگر نفوذ فرهنگ و زبان پارسی در دوران ساسانی باشند.

پوست نوشته‌ها: در سال ۱۹۰۹ میلادی در غار اورامان در کردستان، پوست‌نوشته‌هایی به دست آمد است که شامل سه قبالة فروش بر روی پوست، مربوط به فروش دو تاکستان و یک زمین هستند. جدیدترین آنها احتمالاً مربوط به نیمه

است. مسون عکس‌هایی از این سفال نوشته‌ها را برای تعداد زیادی از خاورشناسان ارسال کرد، اما سرانجام دیاکنف^{۲۳} روسی بود که قبول کرد آن‌ها را رمزگشایی کند. تمام سفال نوشته‌ها در اختیار وی قرار گرفت و او توانست تعدادی از واژگان را بخواند ولی چون نتوانست هیچ کلمه معنادار ایرانی در این متن‌ها بیابد، تصمیم گرفت تا از برادر خود ایگور میخائیلوویچ^{۲۴} که سامی شناس بود دعوت کند که با وی در رمزگشایی سفال نوشته‌ها همکاری کند. با تلاش بسیار دیاکنف و همکار جوانش لیوشیتس، سرانجام ثابت شد که این متون ساختار و قالب معینی دارند که آرامی‌نگاری است اما به زبان اشکانی (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۹-۱۰). این سفال نوشته‌ها به وضوح نگاشته شده به زبان پارسی و نظام هتروگرافیک که به کرات حاوی سال‌یابی (طبق تقویم اشکانی) هستند و بنابراین، به سال‌های ۱۰۰ تا ۱۳ پ.م. (= ۱۴۸- ۲۳۵ تقویم اشکانی)، اما بیشتر آنها به دهه هفتاد و شصت تعلق دارند (اشمیت، ۱۳۹۲، ص ۲۳۲). با بررسی این سفال نوشته‌ها نیز می‌توان اطلاعات بسیاری درباره اجاره‌داری زمین، کیفیات شراب، القاب و عناوین رسمی و همچنین اسامی و تاریخ جلوس پادشاهان به دست می‌دهد^{۲۵} (بیوار، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵). به این منابع می‌توان سفال نوشته‌ها و پوست نوشته‌هایی مانند آثار دوراروپوس را اضافه کرد، که هر کدام بخشی کوچک اما مهم از اطلاعات

سفال نوشته‌ها: کاوش‌های باستان شناختی از دل خاک ایران اشیای بسیار با اهمیتی را بیرون کشیده‌اند. این کاوش‌ها نه تنها در ایران کنونی، بلکه در آسیای میانه، موطن اولیه و نخستین پایتخت اشکانیان بوده است (ولسکی، ۱۳۸۴، ص ۱۳). سفال نوشته‌هایی در کشفیات شهر نسا نزدیک عشق‌آباد، پایتخت قدیم شاهان اشکانی به دست آمده است که تاریخ نگارش بیش‌تر آن‌ها سده اول پیش از میلاد است. تا زمان کشف سفال نبشته‌های نسا، مدت‌های مدیدی، پوست‌نوشته‌های اورامان که در سال ۱۹۰۹ در دهکده پلنگان در نزدیکی اورامان-داغ کردستان ایران پیدا شده بود، یکی از مهم‌ترین منابع بود. کاوشگران روسی ۲۷۵۱ متن^{۲۱} را در سال‌های ۱۹۴۸ و ۱۹۶۱ در نسا-قدیم یافتند که به همراه نسا-جدید، یکی از مهم‌ترین شهرها به‌ویژه برای دوره اولیه پارت‌ها است (شیپمان، ۱۳۹۰، ص ۹). در سال ۱۹۴۸ به بعد، به دنبال حفاری‌های که در ویرانه‌های شهر تاریخی نسا توسط یک گروه از باستان‌شناسان در جنوب ترکمنستان به سرپرستی مسون^{۲۲} انجام شده، سفال نوشته‌های بسیاری به خط آرامی به دست آمده است. این نوشته‌ها با جوهر سیاه و بر روی تکه‌هایی از کوزه و دیگر ظروف سفالی بود. در آن زمان باستان‌شناسان نوشته‌های روی این تکه سفال‌ها را آرامی تشخیص دادند. اما با تحقیقات بیش‌تر مشخص شد که این نوشته‌ها به زبان پارسی

^{۲۵} - برای اطلاعات بیشتر نک. اینورنیتزی، آنتونیو (۱۳۹۲). «نسا در دوره اشکانی: پرتوهای تازه در پژوهش»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، نشر فرزاد روز: تهران

^{۲۱} - به همراه ۷ سفال نوشته به دست آمده از نسا جدید در مجموع ۲۷۵۸ متن.

^{۲۲} - Masson

^{۲۳} - M. M. Diakonof

^{۲۴} - I.M. Diakonof

یا ترجمه شد. آثاری از این کتاب‌ها در واحه دوئو-لو-فان (=تورفان) در شمال غرب چین یافت شده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۱، ص ۲۲). از لحاظ تاریخ نگارش، متون پارسی مانوی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. آثاری که زمان نگارش آن‌ها سده‌های سوم و چهارم میلادی است و مربوط به خود مانی و یا پیروان بلافصل اوست که در مرز پارت و در زمانی که زبان پارسی زنده بوده تالیف شده است.

۲. آثاری که زمان نگارش آن‌ها قرن ششم میلادی و بعد از آن است و احتمالاً متعلق به آیین دیناوریه است که یکی از فرق مانوی است. زبان این متن‌ها متأخرتر از آثار پیشین است، زیرا این آثار در سرزمینی دور از سرزمین اصلی این زبان و در دورانی که این زبان نسبتاً رو به فراموشی بوده نگارش یافته است. در این متون تأثیر زبان فارسی میانه دیده می‌شود (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۸).

قدیمی‌ترین نامه از سیسینیوس، جانشین مانی، خطاب به آمو، رهبر مانویان شرق ایران است که به سده سوم میلادی تعلق دارد. متأخرترین نامه از پیروان فرقه دیناوریه، دربردارنده تعدادی وام‌واژه بودایی-هندی است. تاریخ این نامه که از قول مانی خطاب به آمو جعل شده، احتمالاً میان اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم میلادی است. روایت شاعرانه‌ای نیز از مرگ مانی در دست است. همچنین متنی که تنها چند سطری از آن باقی مانده،

ما برای ترسیم از چهره این پادشاهی را تشکیل می‌دهند. سفال نوشته‌های همانند این آثار در بعضی نواحی دیگر مانند قومس (= دامغان) و ری نیز پیدا شده است (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۵). سفال نوشته‌های قومس دو سفال نوشته به خط پارسی مربوط به نیمه نخست سده نخست پیش از میلاد است. همچنین باید سفال نوشته‌های به دست آمده از ترنگ تپه در نزدیکی گرگان، عشق‌آباد ترکمنستان و واحه مرو را نیز به این داده‌ها اضافه کرد.^{۲۶} در کنار آثار ذکر شده، دو اثر از ادبیات ایرانی میانه را نیز که نمی‌تواند زودتر از سده ششم به نگارش در آمده باشد، می‌توان به سنت‌های پارسی مربوط دانست (مکنزی «پارسی کتابی»). این دو اثر دربردارنده شماری از واژه‌های پارسی است: حماسه *ایادگار زیریران* و *مناظره درخت آسوریگ* (زوندرمان، ۱۳۹۰، ص ۱۹۳). با افزایش کاوش‌های باستان‌شناسی در آینده، می‌توان امیدوار بود که تعداد بیشتری از منابع مکتوب پارسی به دست آمده، و بر اطلاعات ما به‌ویژه در مورد وضعیت اجتماعی و اقتصادی دوران اشکانی افزوده شود.

۲-۲. **نوشته‌های مانویان:** پس از گسترش کیش مانی (۲۱۶-۲۷۶ م.) در خراسان و ماوراءالنهر به کوشش مبلغان مانوی در سده سوم میلادی، زبان پارسی به عنوان یکی از ابزارهای تبلیغ مورد استفاده قرار گرفت و کتاب‌هایی به آن زبان تألیف

^{۲۶} - برای اطلاعات بیشتر درباره سفال نوشته‌های به دست آمده از محوطه‌های بیان شده، نک. اشمیت، ۱۳۹۲.

سکه‌ها و تغییراتی که در دوره‌های گوناگون بنا بر دلایل مختلف بر عناصر و جزئیات آن روی داده است، می‌تواند ما را در شناخت سبک‌های هنری و همچنین مسائل مربوط به پوشش این دوران و روش‌های تبلیغاتی پادشاهان برای کسب اعتماد و همراهی دولت‌های تابع‌شان یاری کند. در دوره اشکانی برای نخستین بار در میان پادشاهی‌های ایرانی نام یا نشان ضرابخانه‌ها بر سکه‌ها ظاهر می‌شوند که این موضوع می‌تواند بسیاری از مسائل این دوران، اعم از مسائل اقتصادی، جغرافیایی و سیاسی را روشن سازد. رفته رفته عناصر بومی، هم در نوشته‌ها، و هم در تصویرنگاری پشت و روی سکه‌های اشکانی پررنگ‌تر از پیش شد. تا قرن ۲ میلادی، اشکانیان با چند مورد استثناء، از متن‌های یونانی در ضرب سکه‌هایشان استفاده می‌کردند. همچنین عناوین رسمی آن‌ها نیز یونانی بود که اهداف سیاسی و تبلیغاتی چنین عملی کاملاً آشکار است. شواهد بیشتری نیز از نوشته‌های روی سکه‌ها، به‌خصوص در سکه‌های ضرب شده از اواسط قرن دوم تا پایان قرن اول پیش از میلاد قابل دریافت است، که پادشاهان اشکانی تعداد بسیاری از عنوان‌ها را مورد استفاده قرار دادند (گرشاسبی، ۱۳۹۷، ص ۱۲). از حدود نیمه قرن اول میلادی (از زمان بلاش یکم ۵۱ تا ۵۸ م) خط و زبان پارسی به کار رفته است. در ابتدا، نوشته‌های پارسی سکه‌ها شامل صورت خلاصه شده نام شاه بوده مانند «ول» (به جای ولگش = بلاش) و بعد در ثلث دوم قرن

گزارشی از آخرین سفر مانی، در پی احضارش توسط بهرام اول، به دربار است، و متن دیگری در چند سطر، وقایع پیش از توقیف مانی را شرح می‌دهد (میرفخرایی، ۱۳۸۷، ص ۶۲).

۳) سکه‌های اشکانی

یکی از مهم‌ترین ابزار شناخت ابعاد مختلف این دوران، سکه‌های اشکانی است. در سده‌های اخیر مطالعات سکه‌شناسی و پژوهش‌های گسترده‌ای در زمینه سکه‌های اشکانی انجام گرفته است که خارج از حوصله این نوشتار است.^{۲۷} ضرب سکه اشکانی بر اساس نظام پولی یونان بود. سکه‌های اولیه، درهم و از جنس نقره بود که واحد بزرگتر آن چهاردرهمی و واحدهای کوچکتر سه ابول، دو ابول و ابول نام داشت و ارزش سکه‌های برنز نیز از «کالکوی» تا «هشت کالکوی» متغیر بود. اشکانیان از دو مبدأ تاریخی سلوکی و پارسی استفاده می‌کردند، و تاریخ نوشته شده بر سکه‌ها، سلوکی است. کتیبه سکه‌ها به زبان‌های یونانی و پارسی نوشته می‌شدند و در طول زمان، تغییراتی داشته است (نصراله‌زاده و گرشاسبی، ۱۳۹۵، ص ۱۳۸). اشکانیان در طول دوران حکومت خود، از عناوین و القاب گسترده یونانی بر سکه‌هایشان استفاده می‌کردند. همچنین، بسیاری از نقوش روی سکه‌ها نیز تقلیدی از سکه‌های یونانی و سلوکی بوده است که پیش از آن در قلمرو حکومت سلوکی در گردش بود. بررسی پیکرنگاری این

^{۲۷} - برای اطلاعات بیشتر در مورد منبع‌شناسی سکه‌های اشکانی: نک.

گرشاسبی، ۱۳۹۷.

وضعیت تحقیقات به‌ویژه درباره گاهشماری وقایع پارت پرداخت، که موضوعی مورد بحث و اختلاف و تردید بود. همچنین در این سال‌ها، دو کتاب *Die Parther nach griechisch-römischen Quellen, Progr. Heiligenstadt.* (اشکانیان بر اساس منابع یونانی- رومی، سال انتشار ۱۸۷۳ م.) از اشنایدرویرت^{۳۰}، و *Iranische Altertumskunde, III. Leipzig,* (باستان‌شناسی ایران، سال انتشار ۱۸۷۸ م.) توسط اشیگل^{۳۱}، به زبان آلمانی نیز نوشته شد.

کتاب «ششمین سلطنت بزرگ شرقی» راولینسون^{۳۲} (۱۸۷۳ م.)، و کتاب گوتشمید^{۳۳} (۱۸۸۸ م.) که به فارسی نیز ترجمه شده است، دو تاریخ عمده پارت هستند که به خوبی از گذشته شناخته شده است. کتاب راولینسون با آن‌که از نظر گاهشماری اشکالاتی دارد، اما با بیش از چهارصد صفحه و ۲۳ فصل، یک گزارش بسیار جامع از تاریخ و جغرافیای اشکانیان است. همچنین کتاب گوتشمید تحت عنوان *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer* مدت پنجاه سال در مورد تاریخ پارت‌ها نقش کتاب درسی را داشت و اثری ارزشمند است. این کتاب پس از مرگ او به کوشش تئودور نولدکه^{۳۴} در سال ۱۸۸۸ میلادی به زبان آلمانی در آلمان انتشار یافت. پس از گوتشمید، مهم‌ترین گام را نیلسون دوبواز برداشت و کتاب «تاریخ سیاسی پارت» را در ۱۹۳۸ در شیکاگو منتشر کرد.^{۳۵} این کتاب ضمن تکیه بیش‌تر

دوم میلادی نوشته‌ها مفصل‌تر می‌شود و نام شاه به صورت کامل ذکر می‌شود (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۶). عناوین سکه‌ها، دربردارنده اهداف و کاربردهای گوناگونی از جمله سیاسی، خانوادگی و قومی، و همچنین ابعاد مذهبی بودند. سکه‌های اشکانی اطلاعات بسیاری در خصوص سیر تاریخی شاهان و همچنین مسائل اجتماعی، سیاسی و هنر این دوره به ما ارائه می‌کند و از مهم‌ترین منابع مربوط به این دوران به شمار می‌رود.

۴) آثار پژوهشگران سده‌های اخیر

آثار پژوهشگران در قرون اخیر، بیش از هر چیز به بررسی تاریخ سیاسی و سکه‌های اشکانی این دوران می‌پردازد. قدیمی‌ترین پژوهش درخصوص تاریخ اشکانی، اثر ژ. فوی ویان^{۲۸} فرانسوی بود که توانست در قرن هجدهم (۱۷۲۵ م.) تاریخ مشهور خود درباره اشکانیان را به زبان لاتینی بنویسد *Arsacidarum imperium sive historia Parthorum ad fidem nummorum accomodatata*، کتابی که سپس کتاب پ. لونگرو را به دنبال داشت (*Annales Arsacidaum*,) *Strasbourg, 1732*) آنگاه وقفه‌ای پیش آمد تا در سال ۱۸۵۰ کتاب سن مارتن^{۲۹} به نام *Fragments d'une histoire des Arsacides* (بخش‌هایی از تاریخ اشکانی) در پاریس انتشار یافت و به معرفی

33 - A. von Gutschmid

34 - Nöldeke

۳۵ - این کتاب یکی از کامل‌ترین کارها در زمان خود بود. به طوری

که بیوار هم در مقاله خود در تاریخ ایران کمبریج به آن اشاره می‌کند.

28 - Jean Foy Vaillant

29 - Antoine-Jean Saint-Martin

30 - J.H.Schneiderwirth

31 - Fr. Spiegel

32 - George Rawlinson

سیاسی حکومت اشکانی و دولت‌های تابع آنان می‌پردازد، و اطلاعات بسیاری از هنر، معماری، مذهب، خط و زبان و سکه‌های این پادشاهی ارائه می‌دهد. اگر چه برخی از اطلاعات این کتاب به‌ویژه در زمینه سیاسی و سکه‌شناسی، امروزه رد شده یا با اصلاحاتی همراه بوده است، اما به جهت گامی که این کتاب در پژوهش‌های تاریخی معاصر برداشته، می‌توان آن را اثری شایسته تقدیر دانست. از دیگر کتبی که در نیمه نخست قرن بیستم درباره ایران باستان و پادشاهی اشکانی به چاپ رسیده‌اند می‌توان از کتاب دو جلدی *History of Persia* نوشته ژنرال انگلیسی سر پرسی سایکس^{۳۶} نام برد که در سال ۱۹۱۵ در لندن منتشر شد و بعدها با عنوان «تاریخ ایران» در ایران ترجمه و چاپ شد. فصل ۲۷ تا ۳۴ این کتاب به اوضاع سیاسی، نبردها، مذهب، پوشش، ادبیات و مطالب دیگر از دوران پارت اختصاص دارد. بیشتر مطالب این کتاب را بررسی تاریخ سیاسی، و روابط و برخوردهای دولت اشکانی با دولت‌های دیگر تشکیل می‌دهد.

در نیمه دوم قرن بیستم میلادی، چند مطالعه جامع دیگر، در زمینه پادشاهی اشکانی انجام گرفت. در سال ۱۹۶۶ کتابی به نام «تمدن اشکانی»^{۳۷}، نوشته نویسنده روسی کشلنکو منتشر شد، و یک سال پس از آن در سال ۱۹۶۷ کتاب مالکم کالج با عنوان «اشکانیان»^{۳۸} چاپ و به زبان فارسی نیز ترجمه شد. این کتاب در ایران شناخته

بر تاریخ سیاسی، از منابع جدید یعنی سکه‌ها و کتیبه‌های پیدا شده در ایران استفاده کرد. با این حال و علی‌رغم این منابع، منبع اصلی کتاب را کماکان مؤلفان یونانی و رومی تشکیل می‌دهند و اصولاً مؤلفان معاصر بازسازی تاریخ پارت‌های اشکانی را بر این اساس و به‌ویژه براساس دیدگاه رومیان انجام می‌دهند. در کتاب دوبواز، شماره، نام و منشأ لژیون‌های رومی و نام فرماندهان رومی آن‌ها که در جنگ با پارت‌ها شرکت داشته‌اند نیز ذکر می‌شود. البته نتایج چنین روش و نگرشی رضایت‌بخش نبود و در دوره پس از جنگ جهانی دوم بود که جوهر این بخش از تاریخ ایران و جایگاه آن در تاریخ باستان شناخته شد. بی‌گمان کنار گذاشتن طرز فکر اروپامداری افراطی نقشی مهمی در این زمینه داشت (ولسکی، ۱۳۸۴، ص ۱۶). نخستین پژوهش جامع معاصر در مورد تاریخ باستان که در ایران انجام گرفته است را می‌توان کتاب سه جلدی «تاریخ ایران باستان» نوشته حسن پیرنیا دانست که بارها نیز تجدید چاپ شده است. او که از سیاستمداران و تاریخ‌نگاران ایرانی عهد قاجار بود برای نوشتن این کتاب از منابع فرانسوی، انگلیسی، روسی و آلمانی، عربی و فارسی استفاده کرده و به تحلیل مطالب تاریخی گوناگون در مورد ایران باستان پرداخت. جلد سوم کتاب او از حکومت جانشینان اسکندر آغاز می‌شود، و با بررسی دوران اشکانی پایان می‌یابد. پیرنیا در این کتاب به معرفی پادشاهان و اوضاع

37 - Koshelenko, - G.A. (1966). *Kultura Parfii*, Moskva.

38 - Colledge, M.A.R. (1967). *The Parthians*, Prager.

این کتاب در سال ۱۳۴۲ در ایران توسط علی اصغر حکمت ترجمه و با عنوان «تاریخ سیاسی پارت» به چاپ رسید. نک. منابع.

36 - Sir Percy Molesworth Sykes.

چند دهه اخیر، کارهای اساسی دیگری در زمینه تاریخ اشکانی انجام گرفت که از آن جمله می‌توان کتاب «مبانی تاریخ پارتیان»^{۴۰} نوشته کلاوس شپیمان را نام برد که به فارسی نیز ترجمه و چاپ شده است.^{۴۱} این کتاب یکی از نخستین گام‌های موثر و متفاوت را در شناخت تاریخ اشکانیان برداشت. ولسکی درباره کتاب او می‌نویسد: «با وجود آن‌که این کتاب همچون آثار پیشین تحت تأثیر منابع یونانی-رومی است، از بسیاری جنبه‌ها کوشیده است تا خود را از عقاید قدیمی که نگرشی کاملاً منفی نسبت به اشکانیان دارند، آزاد سازد.»^{۴۲}

اما شناخته‌شده‌ترین پژوهش معاصر درباره پارتیان را می‌توان مجموعه تاریخ ایران به روایت کمبریج دانست، که جلد سوم آن اختصاص به دوره سلوکی، پارتی و دوران ساسانی دارد. در این جلد پژوهش‌های انجام شده توسط برخی پژوهشگران مطرح از جمله: بیکرمان، بیوار، امریک، سلوود و ... گردآوری شده که یکی از جامع‌ترین آثار در این زمینه است. آماده سازی این مجموعه بیش از ده سال طول کشیده و مباحث گسترده‌ای درباره فرهنگ، سکه‌شناسی، مذهب و ادبیات دوران اشکانی در آن وجود دارد. در کنار آثار نام برده شده، شایسته است که از کتاب «امپراتوری اشکانی»^{۴۳} نام برده شود. این کتاب که

شده است و سال‌ها از منابع اصلی مطالعاتی دوره اشکانی بود. همچنین باید از کتاب *L'Iran des origines a l'Islam* نوشته رمان گیرشمن^{۳۹} نام برد که در ایران تحت عنوان «ایران از آغاز تا اسلام» توسط محمد معین ترجمه و به چاپ رسید. این کتاب از منابع اصلی مطالعاتی در ایران به شمار می‌رود و بخشی از آن به وضعیت سیاسی پارتیان، دین، معماری، هنر، و حیات اقتصادی و اجتماعی دوران اشکانی می‌پردازد. اطلاعات مندرج در این کتاب نیز با پژوهش‌ها و کاوش‌های بعدی، دستخوش تغییراتی شده است، اما همچنان یکی از کتب پرطرفدار در زمینه تاریخ ایران پیش از اسلام بوده و بارها تجدید چاپ شده است.

در سال ۱۳۶۳ خورشیدی کتابی چهارجلدی با عنوان «تاریخ ده هزار ساله ایران» نوشته عبدالعظیم رضائی در ایران به چاپ رسید که جلد نخست آن به تاریخ ایران از پیدایش آریایی‌ها تا انقراض پارت‌ها اختصاص دارد. در این کتاب تاریخ سیاسی اشکانیان به همراه مذهب، آداب و رسوم، خط و زبان، دین و آثار آنان معرفی شده است و در پایان نقشه قلمرو پارتیان و شهرها و موقعیت جغرافیایی آنها درج شده است. این کتاب دارای نثری روان بوده و می‌تواند برای علاقمندان غیر تخصصی تاریخ ایران نیز قابل استفاده باشد. در

^{۴۲} - علت بیان نظرات ولسکی این است که این

پژوهشگر، منابع گوناگون را بررسی کرده و یکی از پژوهشگرانی است که جدیدترین کارها در این زمینه توسط وی انجام گرفته است.

^{۳۹} - Roman Ghirshman.

^{۴۰} - Schippmann, K. (1980). *Grundzüge der parthischen Geschichte*, Darmstadt.

^{۴۱} - شپیمان، کلاوس، (۱۳۹۰). *مبانی تاریخ پارتیان*،

ترجمه هوشنگ صادقی، فرزانه روز: تهران

^{۴۳} - Wolski, J. (1993). *L'Empire des Arsacides*, Acta Iranica 32, Leuven.

نظام پولی و طبقات اجتماعی را در طیف زمانی ذکر شده مورد بررسی قرار می‌دهد و درباره دوران اشکانی به بررسی‌های کلی و در عین حال جامع می‌پردازد. در سال ۱۹۹۸ پس از کنفرانسی که توسط تاریخدان برجسته «یوزف ویسهوفر» برگزار شد، کتابی با عنوان «امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن»^{۴۴} توسط او گردآوری شد، که در آن بسیاری از منابع گوناگون تاریخ اشکانی اعم از متون و داده‌های باستان‌شناختی و زبان‌شناختی، توسط چندین پژوهشگر مطرح مورد پژوهش و بازبینی قرار گرفتند. این کتاب که به زبان فارسی نیز ترجمه و به چاپ رسیده، یکی از بهترین و جدیدترین مطالعات انجام گرفته در این زمینه است که می‌تواند به عنوان منبعی ارزشمند برای مطالعات آینده مورد استفاده قرار گیرد. در سال ۲۰۰۷ میلادی، کتاب «عصر پارتیان»^{۴۵} نوشته وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت در لندن به زبان انگلیسی به چاپ رسید، که پس از چند سال در ایران نیز ترجمه و منتشر شد. این کتاب از پژوهش‌های جدید در این حوزه محسوب می‌شود که حاوی تحقیقات و بررسی‌های تشریحی و انتقادی درباره عصر پارتیان است. همچنین یکی از جدیدترین کارهای نوشته شده توسط پژوهشگران داخلی، کتاب «باستان‌شناسی و هنر اشکانی» نوشته یعقوب محمدی‌فر است که در سال ۱۳۸۷

در سال ۱۹۹۳ به چاپ رسید، یکی از جدیدترین آثار یوزف ولسکی پژوهشگر لهستانی است که یکی از مطرح‌ترین پژوهشگران تاریخ اشکانی بوده و تاکنون بیش از ۵۰ کتاب و مقاله در زمینه تاریخ اشکانی منتشر کرده است. او در کتاب «شاهنشاهی اشکانی» مورد کار خود می‌گوید:

«من ضمن استفاده از منابع جدید، چه مکتوب و چه باستان‌شناختی، و به نقد گذاشتن آن‌ها بنابر اصول علمی، کوشیده‌ام تاریخ ایران در دوره اشکانی را از دیدگاه ایران‌بنگرم نه از دیدگاه یونانی - رومی. البته پیداست که چنین کاری خصلت فرضی دارد. شالوده اصلی آن داده‌های جدیدی است که از ایران به دست آمده‌اند. من به طور اصولی و روشمند موضعی هوادار ایران گرفته‌ام و ایران‌کانون علاقه‌ام بوده است. از این رو دوره‌بندی قدیمی تاریخ ایران در زمان اشکانیان را رد کرده‌ام، یعنی کاری را که قرن‌ها پیش تاریخ‌نویسان کرده‌اند. گرچه با جریان واقعی تاریخ در زمان فرمانروایی ایشان سازگار نبوده است.» (ولسکی، ۱۳۸۴، ص ۱۷).

کتاب دیگری که از پژوهشگران ایرانی در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ ایران باستان به چاپ رسیده «باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی: ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی» تألیف علی‌اکبر سرفراز و بهمن فیروزمندی است که از کتب شناخته شده در این زمینه بوده و موارد بسیاری از جمله هنر، تشکیلات سیاسی و اداری، معماری،

and Documentation: Beitrge Des Internationalen Colloquiums, Eutin (27.-30. Juni 1996), stuttgart.
⁴⁵ - The Age of the Parthians

⁴⁴ - Wisehofer, J. (1998). ed. *Das Partherreich Und Seine Zeugnisse =: The Arsacid Empire--Sources*

شایسته است به تعدادی از آنها اشاره شود. از مهمترین آثار در زمینه هنر ایران کتاب «سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)» است که زیر نظر آرتر پوپ و فیلیس اکرم‌ن در سیزده جلد منتشر شد و بعدها در ایران نیز ترجمه و به چاپ رسید. جلد نخست این کتاب به بررسی هنر و معماری در دوره‌های پیش از هخامنشی، هخامنشی، و اشکانی می‌پردازد. معماری، فلزکاری، مهرها و سکه‌های اشکانی از مواردی هستند که در این کتاب به صورت جامع و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و اطلاعات زیادی در مورد مذهب، آداب و رسوم، اوضاع سیاسی و سلسله مراتب اجتماعی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. همچنین کتاب «هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی» نوشته رمان گیرشمن نیز کتاب ارزشمندی در مورد هنر و معماری ایران در دوران اشکانی و ساسانی است که در کنار معرفی و توضیحات، بررسی‌های تحلیلی از هنر و معماری دو دوره مذکور ارائه می‌دهد. کتاب «هنر ایران باستان» نوشته ایدت پرادا، از آثار دیگر انجام گرفته در زمینه هنر ایران باستان است که در ایران نیز ترجمه و توسط انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است، و بخش کوتاهی از آن بررسی هنر پیکره‌سازی، معماری، نقاشی، هنرهای کوچک و مهرها و سکه‌های اشکانی پرداخته است. همچنین در چند دهه اخیر و در کنار پژوهش‌های جامع ذکر شده، مقالات بسیاری در خصوص تاریخ سیاسی و

در ایران به چاپ رسید.^{۴۶} این کتاب در شش فصل به تاریخ و هنر در دوران اشکانی می‌پردازد و در این راه از منابع نسبتاً جدید نیز بهره می‌برد. کلیات تاریخی و جغرافیایی، دین و تدفین، معماری، خط و زبان، هنر و سفالگری اشکانی از مواردی است که در این کتاب به صورت جامع بررسی شده است. چند سال پس از کتاب مذکور، یکی دیگر از آثار جدید انجام گرفته در این زمینه با عنوان *Quellen zur Geschichte des Partherreiches. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren* در سه جلد در سال ۲۰۱۰ به زبان آلمانی به چاپ رسیده است.^{۴۷} این اثر به سبب بررسی‌های گوناگون این تمدن از جمله منبع-شناسی، تاریخ و جغرافیای تاریخی ایران در این دوران، و بررسی آثار برجای مانده و منابع دست اول، از کارهای مفید انجام شده در حوزه تاریخ اشکانی است. اما جدیدترین کار جامع منتشر شده در این حوزه، کتاب *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia* نوشته «رحیم شایگان» است که در سال ۲۰۱۱ میلادی توسط دانشگاه کمبریج منتشر شد. این کتاب در ۵۷۰ صفحه به بررسی دو پادشاهی اشکانی و ساسانی می‌پردازد و در این راه از منابع دست اول این دو دوره بهره می‌برد. در کنار پژوهش‌های جامع ذکر شده، برخی از آثار نیز به بررسی هنر این دوران می‌پردازند که از جلوه‌های مهم برای درک بهتر تاریخ اجتماعی و حتی سیاسی این دوران به شمار می‌روند و

47 - Hackl, Ursula; Jacobs, Bruno; Weber, Dieter (2010). *Quellen zur Geschichte des Partherreiches. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren*. 3Vol : Vandenhoeck & Ruprecht.

۴۶ - محمدی‌فر، یعقوب. (۱۳۸۷). *باستان‌شناسی و هنر اشکانی*، تهران: سمت.

پرسش‌ها نبوده و ضروری است منابع به صورت مشترک و مقایسه‌ای و گاهاً همسو مورد بررسی قرار گیرند، چرا که این روش در برخی از مواقع باعث کمرنگ شدن ابهامات و نقایص هریک از منابع، و در نتیجه دستیابی به اطلاعات کامل‌تر می‌گردد.

از مهمترین منابع این دوران می‌توان به سکه‌های شاهان اشکانی اشاره کرد که حقایق بسیاری را از نظر سیاسی و اقتصادی، ترتیب شاهان و حتی مدت زمان حکومت آنها روشن می‌سازد. به ویژه اگر اطلاعات استخراج شده از سکه‌ها در کنار اطلاعات جغرافیایی و سالنامه‌های این دوران مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد می‌توان به چارچوب و نظم بیشتری در این زمینه دست یافت. اما با اینکه شاهنشاهی اشکانی حدود پنج سده بر ایران و مناطق وسیعی از جهان آن روزگار حکومت کرد، و باوجود پژوهش‌های ارزشمند معاصر که به بخشی از آن اشاره شد، داده‌های به دست آمده در این زمینه کمتر از آن است که بتواند پاسخگوی همه پرسش‌های مربوط به این دوران باشد، و هنوز هم بسیاری از جنبه‌های این دوره ناشناخته و تاریک باقی مانده، که امید است در آینده با یافته‌های جدید در حوزه باستان‌شناسی و بررسی بیش‌تر منابع موجود، گام‌های موثرتری در شناخت این دوران بااهمیت از تاریخ ایران برداشته شود.

اجتماعی، و مطالعات سکه‌شناسی و هنر اشکانی توسط پژوهشگران داخلی و خارجی به چاپ رسیده است. در این زمینه لازم است که به نشریات معتبر و تخصصی در رابطه با باستان‌شناسی و تاریخ ایران باستان و دوره اشکانی^{۴۸} اشاره شود که کمک بزرگی به پیشبرد مطالعات تاریخی و سکه‌شناسی این دوره کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

آن‌گونه که اشاره شد، منابع مختلفی از دوران اشکانی وجود دارند، که هرکدام در شناخت بخشی از ابعاد سیاسی این پادشاهی بزرگ و وضعیت اقتصادی و اجتماعی قلمرو وابسته به آن یاری‌رسان هستند. در کنار نوشته‌های مورخین و وقایع‌نگاران، بسیاری از آثار این دوران نیز که دارای ارزش بالای تاریخی هستند شناخته شده، و یا طی کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمده است. اما همانطور که پیشتر گفته شد، نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که منابع نام برده شده به ویژه مربوط دوران باستان و نویسندگان یونانی و رومی که خود به عنوان پایه‌ای برای پژوهش‌های معاصر قرار گرفته‌اند، به جهت ماهیت سیاسی‌شان گاهی به دور از سوگیری و تحریفات عمدی و سهوی نبوده، و در استفاده و تحلیل اطلاعات آنها باید جانب احتیاط رعایت گردد. از سوی دیگر به دلیل ابهامات گسترده در تاریخ دوره اشکانی، استفاده از یک منبع به‌تنهایی پاسخگوی همه

^{۴۸} - برای نمونه پارتیکا (Parthica) که در ایتالیا به

منابع

- (۷) دریورس، یان ویلم (۱۳۹۲). «آنچه استرابو درباره سرزمین پارت و اشکانیان نوشته است»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۴۴۵-۴۱۷.
- (۸) دوبواز، نیلسون کارل (۱۳۴۲). *تاریخ سیاسی پارت*. ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: ابن سینا، فرانکلین.
- (۹) دیاکونوف، آی.ام؛ لیوشیتس، آ (۱۳۸۳). *کتیبه های اشکانی نیسا (اسناد اقتصادی)*، ترجمه شهرام حیدرآبادیان، تهران: کلام شبدا.
- (۱۰) رجک، تسا (۱۳۹۲). «اشکانیان در [نوشته] ژوزفوس»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۴۹۳-۴۷۱.
- (۱۱) رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۱). *دستور زبان پارتی (پهلوی اشکانی)*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر آثار.
- (۱۲) زوندرومان، ونر (۱۳۹۰). «جایگاه زبان پارتی در گستره زبان های ایرانی»، *راهنمای زبان های ایرانی، ج ۱: زبان های ایرانی باستان و ایرانی میانه*. ویراستار رودیگر اشمیت، ترجمه فارسی زیر نظر حسن رضایی باغبیدی، تهران: ققنوس.
- (۱) ارهارد، نوربرت (۱۳۹۲). «پارتیان و تاریخ پارت در اثر تاکیتوس»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۴۶۹-۴۴۷.
- (۲) اشمیت، رودیگر (۱۳۹۲). «مدارکی درباره زبان و نام های پارتی از عهد اشکانیان»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۲۲۳-۲۹۴.
- (۳) آموزگار، ژاله؛ تفضلی، احمد (۱۳۸۹). *زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن*. تهران: معین.
- (۴) بیوار، ا.ده (۱۳۸۷). «تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانیان»، *تاریخ ایران کمبریج*، ج ۳، قسمت اول، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، صص ۲۰۰-۱۲۳.
- (۵) پش، والتر (۱۳۹۲). «منابع چینی در مورد اشکانیان»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۵۶۱-۵۴۳.
- (۶) جعفری دهقی، محمود (۱۳۹۱). *بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان*. تهران: سمت.

- (۲۱) ویکوورت کُرمِلین، برنارد فان (۱۳۹۲). «پارتیان و تاریخ پارت در اثر پومپئوس تروگوس-یوستینوس»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۴۱۶-۳۸۵.
- (۲۲) هویسه، فیلیپ (۱۳۹۳). «ادبیات کتیبه ای در ایران باستان و میانه»، ترجمه سیروس نصراله زاده. *تاریخ ادبیات فارسی*، زیر نظر دکتر احسان یارشاطر، ترجمه فارسی زیر نظر ژاله آموزگار، تهران: سخن، صص ۱۱۱-۱۵۵.
- 23-Curtis, V. S. ; Stewart, S. (2007). *The Age of the Parthians*. I.B. Tauris, London and New York.
- 24-Foy Vaillant, J. (1725). *Arsaci - darum Imperium, sive regum Parthorum historia ad fidem numismatum accommodata*, Paris: C. Monette.
- 25-Gutschmid, Alfred von. (1888). *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer. von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden.*, Theodor Nöldeke ed. Tübingen, H. Laupp.
- 26-Hackl, Ursula; Jacobs, Bruno; Weber, Dieter (2010). *Quellen zur Geschichte des Parthe-rreiches. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommen-taren*. 3Vol : Vandenhoeck & Ruprecht.
- 27-MacKenzie, D. N. (1987). "Avroman Documents".
- (۱۳) شیپمان، کلاوس (۱۳۹۰). *مبانی تاریخ پارتیان*، ترجمه هوشنگ صادقی، فرزانه روز: تهران.
- (۱۴) کالج، مالکوم (۱۳۸۸). *اشکانیان (پارتیان)*. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: هیرمند.
- (۱۵) کتنهوفن، اریک (۱۳۹۲). «اشکانیان در منابع ارمنی»، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۴۹۵-۵۴۲.
- (۱۶) گرشاسبی، اشکان (۱۳۹۷). *پژوهشی بر سکه‌های اشکانی؛ عنوان‌های سلطنتی، ضربخانه‌ها و شمایل شناسی*. تهران: آریارمنا.
- (۱۷) مارکوارت، یوزف (۱۳۸۳). *ایران‌شهر در جغرافیای بطلمیوس*. تهران: انتشارات طهوری.
- (۱۸) میرفخرایی، مهشید (۱۳۸۷). *فرشته روشنی: مانی و آموزه‌های او*. چاپ دوم، تهران: ققنوس.
- (۱۹) نصراله‌زاده، سیروس؛ گرشاسبی، اشکان (۱۳۹۵). *القاب و عناوین پادشاهان اشکانی بر روی سکه‌ها*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*. دوره جدید پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۱۸ (پیاپی ۱۰۳)، صص ۱۳۷-۱۶۰.
- (۲۰) ولسکی، یوزف (۱۳۸۴). *شاهنشاهی اشکانی*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.

30-Shayegan, M. R. (2011). *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge: Cambridge University Press.

31-Wolski, J. (1993). *L'Empire des Arsacides*, Acta Iranica 32, Leuven.

Encyclopaedia Iranica , Vol. III, Fasc. 1, p. 111.

28-Minns, Ellis H. (1915). "Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan". *Journal of Hellenic Studies*. 35: pp. 98–141

29-Rawlinson, George. (1873). *The Sixth Great Oriental Monarchy; or, The geography, history, & antiquities of Parthia*, London, Longmans, Green, and co.,